

їнського мислителя, крім видання його праць та архівних матеріалів, безперечно, потребує також вміння прочитати та переосмислити ці тексти, а також критично оцінити та вписати їх у сучасну наукову структуру.

1. Чижевский Д. И. Избранное: в 3 т. / Дмитрий Иванович Чижевский. – Москва: «Русский путь», 2007. – Т. 1: Материалы к биографии (1894–1977). – 845 с.

Тетяна Возна

Формування національної самосвідомості у працях острозьких книжників

У статті досліджуються та аналізуються проблеми пов'язані з формуванням національної самосвідомості українців у XVI–XVII ст., які підносять у своїх працях острозькі книжники. Автор вважає, що основним елементом формування національної самосвідомості, досліджуваного періоду, була полемічна література.

In the article the problems connected with the forming of national consciousness of the Ukrainians in 16th – 17th cent. as it was set in the works of Ostrog' bookmen are analyzed. An author considers, that the basic element of forming of the national self-consciousness at the studied period was polemic literature.

Кожен народ прагне до свого самовизначення. До цього йшли і йдуть як у минулому, так і в сьогоденні. Через це проблеми, які стосуються національної самосвідомості, є досить актуальними.

У своєму дослідженні ми спробуємо торкнутися проблем національної самосвідомості у працях острозьких книжників.

До окремих аспектів цієї проблеми зверталися такі дослідники: В. Литвинов, М. Зайцев, П. Кралюк, Я. Стратій, М. Кашуба та інші.

Початки розгляду проблеми української самосвідомості у працях острозьких книжників датуються XVI–XVII ст. На цей процес велику роль справили існування української мови, правових канонів, релігії та культурних цінностей.

Можна з певністю стверджувати, що саме в цей період склався особливий український менталітет, який і після різноманітних випробувань залишався особливим, була основною рисою якого постійна боротьба українського народу за свою свободу і незалежність.

Національна самосвідомість особливо почала зростати після Люблінської унії 1569 року, яка через посилення зв'язків між розділеними українськими землями сприяла зміцненню культурної єдності українців, їх згуртуванню для боротьби проти соціального і національного гніту. Тут велику роль відіграло повернення народу до своєї історичної пам'яті, до існування в минулому могутньої та процвітаючої європейської держави Київська Русь. «Таким чином робляться активні спроби повернути історичну пам'ять народу, аби він відчув себе повноцінним, самодостатнім етносом із глибокою історичною традицією та культурою» [9, с. 17].

Відомими дослідниками цієї проблематики у цей час були: Г. Смотрицький (?–1594), який був першим ректором Острозької академії, Клірик Острозький (кінець XVI – початок XVII ст.), Христофор Філаплет (середина XVI – початок XVII ст.), Дем'ян Наливайко (?–1627), Іван Вишенський (прибл. 1545 – прибл. 1621), Симон Пекалід (прибл. 1567 – прибл. 1601), Мелетій Смотрицький (1572–1633) та ін. Вони у своїх творах приділяли велику увагу звеличенню українського народу, вихованню у них національної самосвідомості.

Основним елементом формування національної свідомості цього періоду була полемічна література. Умовно тематику полемічної літератури ми можемо поділити на три проблеми:

- 1) повернення до історичного минулого українців, до періоду Київської Русі;
- 2) релігійні настанови українців;
- 3) патріотичні настрої українського народу.

Звертаючись до першої проблематики, варто зазначити, що історичне минуле (пам'ять) значною мірою цікавило і привертало увагу острозьких книжників. Адже історичне пам'ять – це одна із форм соціальної рефлексії, яка належить до найбільш вагомих цінностей народу. Саме завдяки їй народ пов'язував себе із історією, тобто історично себе відділяв від інших народів і тим самим самоутверджувався на своїй рідній українській землі.

Історична пам'ять(минуле) у працях острозьких книжників проявлялася у вживанні понять «народе рускій», Русь, Рутенія, Роксоланія, Руссія та ін., що несли в собі усвідомлення приналежності українського народу до Київської Русі.

Часто вдаються острозькі полемісти до історичних екскурсів, які виражалися чи то у вигляді народних голосінь, чи то у вигляді послань на ті часи, що минули, чи у вигляді нагадувань усім сучасникам про славний родовід українського народу. Так, Г. Смотрицький у праці «Ключ царства небесного» (1587), описує і нагадує про видатного діяча в історії свого народу Володимира: «Таким благословенням пошанував та наділив Бог того великого Володимира, який преславно й вельми чудовно хрестив Руську землю, чесна лінія церкви та роду його й донині не перервалася. У нійбо правдешній наслідник і властивий нащадок є ваша княжа милість, що на місці отих великосановних та вельмиславних предків своїх заступає» [4, с. 213]. А Дем'ян Наливайко у праці «Лямент дому княжат острозьких над зійшлим з цього світу найяснішим княжичем Олександром Костянтиновичем, княжичем острозьким, воєводою волинським» (1604) пише: «Пам'ятайте, що ви з князів руських Острозьких вийшли, їх віру, справність і набожність майте на мислі» [5, с. 528].

Також М. Смотрицький у «Треносі» (1610) через голосіння, які були притаманні для українського народу у часи смутку і лихоліття, та образ церкви-матері описує ті минулі роки, коли все було в гармонії: «...колись була дивом дивним і людям, і ангелам. Оздобленою була перед усіма, принадною і милою, гарною, як вранішня зоря Удосвіта, красною, як місяць, чарівною, як сонце, одиначкою у матері своєї, вибраною неньці моїй рідній за єдину чисту голубицю непорочну, ані жодної близни і зморшки або чо-

гось такого не маючи. Олія розлита – ім'я моє; криниця води живої – назвисько» [8, с. 295].

Друга проблематика в полемічних творах прослідковувалася також дуже яскраво. Особливо вона прозвучала після Берестейської унії 1596 року, внаслідок якої через об'єднання католицької церкви із православним єпископатом в Україні з'явилася нова конфесія – греко-католицька. При цьому визнавалося верховенство католицької догматики і папи зі збереженням візантійського обряду та юліанського календаря. Греко-католицька конфесія (уніати) була спрямована на створення української церкви, проте вона призвела до роз'єднання українського народу. Відповідно розпочалася запекла полемічна війна між православними та уніатами. Це було на руку католицькій церкві та єзуїтам. Проте уніати не стали на їх сторону, а продовжили захищати та відстоювати свій обряд і свій український народ.

Так, М. Смотрицький пише про унію та свій перехід до уніатів: «Я перед Богом свідчу, що роблю це зі щирої любові до церкви нашого українського народу. Бачу її нужденною і вже на грані смертельного занепаду, тому не можу мовчати, пам'ятаючи, що спаситель в таких випадках і бездушним камням обіцяв дати мову» [10, с. 116].

Вже тоді М. Смотрицький фактично випередив свій час і показав українцям, що тільки маючи свою власну релігію, вони зможуть самовизначитися. В той час думки М. Смотрицького не були сприйняті більшістю, вони були засуджені.

Основним аргументом мислителя було те, що це вигідно для українського народу. «Бог буде тоді з нами і подасть нам гоїно всі духовні й світлові благодаті, нами так давно втрачені: церкву піднесе з упадку, народу руському верне давні вольності; тобі, шляхетний стане, відкриє двері до урядів земських і сенату; міщан допустить до урядів міських; побудує нам школи, церкви прикрасить, монастирі приведе до кращого порядку, пресвітерів увільнить від тягарів неволі. Марешці всьому народові руському, бідному і замученому з сеї причини, по містах і селах утре його щоденні сльози» [1, с. 150].

Ці слова М. Смотрицького дуже вдало змальовують становище українців у Польській державі. Досліджуючи усе життя і діяльність мислителя, можна впевнено стверджувати, що він невтомно намагався боротися за ствердження тієї мети, яка була свого часу сформульована на обласному помісному соборі всіх станів у 1628 р.: «знайти який-небудь спосіб, щоб без порушення прав і привілеїв православної віри утворити єдність Руси з Руссю, то єсть неуніятів з уніатами. На соборі було заслухано доповідь Мелетія Смотрицького про шість пунктів різниць між західною та східною церквами: про сходження Св. Духа і від сина (filioque); про чистилище; про повне блаженство праведних після того, як розлучається душа з тілом; про примат папи Римського; про опрісноки; про причастя мирян тілом та Кров'ю Христових. Все це було викладено в дусі апологетики щодо латинського напрямку та визнання необхідності унії для православної церкви. Це було зустрінуте прихильно, але для детальнішого обговорення було вирішено скликати помісний собор з представників всіх станів. Це й був Київський собор» [2, с. 151].

Перейшовши в унію, мислитель пише великий трактат під назвою «Апология переґрації (подорожі) до країн східних» (1623). Цей твір у двох списках був висланий митрополитові Іову Борецькому та Петру Могилі для його надрукування. Не дочекавшись відповіді, М. Смотрицький

надіслав «Апологию» до Кракова, де її успішно надрукував польською мовою Касіян Сакович. Твір викликав страшне обурення з боку православного духовенства. Через це Іов Борецький та Петро Могила зайняли по відношенню до полеміста вороже становище. Київський собор 1628 р. вимагав, щоб М. Смотрицький прилюдно покаявся «Прочитавши акт, Бобриневич (віленський намісник – Авт.) поданий йому друкований аркуш «Апології» кинув порваний і потоптав ногами. Після цього Смотрицький ще раз зрікся «Апології», і тоді зійшли на кафедру митрополит Іов та луцький єпископ Ісаак Борискович. Митрополит від усієї церкви урочисто викляв «Апологию» і видавця її Касіяна Саковича. Всі присутні ієрархи, також і Мелетій Смотрицький, рвали, палили свічками і топтали ногами друковані аркуші «Апології» [7, с. 159].

Щоправда, на цьому протистояння не закінчилося. У цьому ж році у Львові М. Смотрицький видає «Протестацію», в якій розповідає про те, що зречення «Апології» було насильницькою акцією. До того ж більша частина духовенства повірила на слова Іову Борецькому та Петру Могилі, які, висунувши 105 звинувачень, самі ніколи не читали «Апології». У «Протестації» мислитель, мотивуючи свій перехід в унію, стверджує про її вищий культурно-освітній стан.

Проте, як зазначалося вище, більшість не підтримала поглядів М. Смотрицького і вважала унію загрозою та катастрофою для українського народу. До них належали Г. Смотрицький, Клірик Острозький, Христофор Філарет, Іван Вишенський.

Так, Герасим Смотрицький, критикуючи унію та папство, пише: «Учителі римського костела численні у ці найбільше часи, як із костельних казальниць словесно, так і письмом із друкарських верстатів удаються до вас, народи руські, з численними дійовими наслідками великою пильністю та потужним діянням (минаючи своїх, котрі відступили від їхнього костела, пізнавши в ньому щось непристойне), різним чином та способами, виносячи чесність, святобливість, можливість та над усіма під небом зверхність римських пап і від них установлені закони, також і віри, а ваших грецьких патріархів і від них утриману віру та закон з вами заразом змішують із недовірством, глупством та відщепенством, явно топчуть ногами перед очима вашими і закликають вас до єдності» [6, с. 342]. Тут, Г. Смотрицький застерігає про небезпеку, яка криється під зверхністю римських пап.

Христофор Філарет у своїх працях так оцінює унію: «...унія привела не до згоди, а до дальшого загострення суспільних суперечностей у Речі Посполитій, до гоніння проти українського і білоруського народів, яким не давали жити і працювати на своїй землі – викидали «от урядов, от цехов, от ремесел», знущалися над православними традиціями та звичаями, запечатували церкви, розганяли народ, закривали школи, ..., силою примушували приймати новий календар і т. д.» [3, с. 255].

А ось Клірик Острозький так описує ті страхотливі події та знущання над православними, які виникли після унії: «Якого есте пресльдованья, якого уруганья, якого поличкованья, якого опливання, якого замішання і затряс неня, якого на остаток кровопроліття, мужобойства, забійства, тиранства, мордырства... наброили!» [3, с. 259].

Третя проблематика стосується патріотичних настроїв українського народу. Джерелами патріотизму є ставлення людини до рідної землі, до мови, до традицій та культури. Основи патріотичних почуттів почали формуватися ще у давні часи, і ґрунтувалися на кровному зв'язку всього роду

чи племені. Лише із історичним розвитком людства цей зв'язок вийшов зовсім на новий рівень. Він переріс у любов до рідної землі та мови. Тобто, патріотизм став набувати загальнонаціонального характеру.

Одним із чинників формування українського патріотизму, як зазначалося вище, є плекання і збереження української мови. Острозькі книжники мову сприймали як запоруку самозбереження народу у часи полонізації та покатоличення. Вони охоче зверталися до рідної мови, захищали її від нападів католицького табору і не лише писали нею власні твори, а й виступали за те, щоб українською мовою викладали у школах. Саме тому острозькі мислителі займалися перекладом філософських та інших творів на рідну мову. Ось як М. Смотрицький закликає усіх розмовляти рідною мовою, при цьому застерігає, що слід бути уважним і вірним при використанні її: «Одкрийте сердечні очі ваші і пізнайте самих себе, пізнайте родителя і родительку ваших, усвідомте, в чій і в якому домі ви народилися» [8, с. 326]. Такі погляди дотримувався й І. Вишенський: «Він твердив, що «словенський язык» – «плодоноснийший от всьх языков и богу любимший», виявляючи, таким чином, ретроградну рису у становленні до інших мов» [3, с. 246].

Наступним чинником у формуванні патріотизму є любов до рідної землі, яка виявляється у повазі та збереженні батьківщини. У даному випадку не можна оминати працю С. Пекаліда «Острозька війна» (1600), де автор багато місця відводить звеличенню рідного краю, Волинської сторони, Острога:

«Біблія тут побачила світ. Швидко зростає видання інших книжок в Острозі. Аполон-Феб гринейський радіє: вже він Тенет залишив, став байдужим йому острів Делос, ось він і лук, і кіфару, і теж сагайдак стрілконосий – все забирає в Острог, побажали ж таки музи священі. Радуйся, наша Волинь войовнича, ти, Марсова донька, саме тобі дім Острозьких дарує лицей той тримовний, Отже, прийми ці основи, а більші плоди, може, будуть...» [8, с. 43, 46, 54].

Таким чином, ми можемо говорити про те, що у творчості острозьких книжників XVI–XVII ст. яскраво прослідковуються ідеї формування національної самосвідомості, патріотизму. Всі ці ідеї формувалися в унісон із західноєвропейською філософською думкою, але одночасно набували на українському ґрунті і своїх особливих рис. Це виявилось, зокрема, в перевазі загальнонаціональних цінностей над індивідуальними.

Отже, творча спадщина острозьких книжників сприяла згуртуванню українців у їх боротьбі за національне самовизначення, що у майбутньому вилилося в національно-визвольну війну 1648–1654 рр.

1. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Репринтне видання: У 4 т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – Т. 1. – 296 с. 2. *Грушевський М.* Історія України – Руси. В 11-ти томах. Т. 8. / Михайло Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с. 3. Історія української літератури. У 8-ми томах. Т. 1.: Давня література (XI – перша половина XIII ст.) / [упоряд. В. І. Крехотень, Л. Є. Махновець, В. П. Колосова та ін.]. – К.: Наукова думка, 1967. – 539 с. 4. *Смотрицький Г.* Ключ царства небесного // Українська література XIV–XVI ст. / [упоряд.: І. О. Дзевеверін]. – К.: Наукова думка, 1988. – 600 с. 5. *Наливайко Демян.* Лямент дому княжат острозьких над зійшлим з цього світу найяснішим княжичем Олександром Костянтиновичем, княжичем острозьким, воеводою Волинським // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної іноземними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XIV – XVI століття) та епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття): В 4-х кн. Кн. 1: Література епохи Ренесансу (друга пол. XV–XVI ст.); Література раннього Бароко (80-ті роки XVI ст. – 1632 рік) / [упоряд.: В. Яременко, В. Шевчук] – К.: Аконті, 2006. – 799 с. 6. *Смотрицький Г.* До народів руських коротка, але пильна передмова з загадуванням і молінням старатливих // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної іноземними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XIV – XVI століття) та епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття): В 4-х кн. Кн. 1: Література епохи Ренесансу (друга пол. XV–XVI ст.); Література раннього Бароко (80-ті роки XVI ст. – 1632 рік) / [упоряд.: В. Яременко, В. Шевчук] – К.: Аконті, 2006. – 799 с. 7. *Тітов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – XIX в. / Хв. Тітов – К.: ВУАН, 1924. – 431 с. 8. Українські гуманісти епохи Відродження: [антологія / упоряд.: В. Литвинов]: У 2-х частинах. Ч. 2. – К.: Наукова думка – Основи, 1995. – 432 с. 9. *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / Валерій Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с. 10. *Яременко П. К.* Мелетій Смотрицький. Життя і творчість / П. К. Яременко. – К.: Наукова думка, 1986. – 159 с.

Філіп Капель

Сучасне покликання університету*

В статті викладено умови та принципи прояву сучасного покликання університету. Автор аналізує також концепти «модернізму», «постмодернізму» та «реального сьогодення».

The conditions and principles of manifestation of the modern mission of University are expounded in the article. The author also analyses the concepts of «modernity» «post modernity» and «real modernity».

Те, що ми розуміємо під «реальним сьогоденням», протиставляється як «науково-описовим системам», так і «утопічним реальностям». Щоб визначити «реальне сьогодення», понад два десятиліття тому в міжнародному соціокультурному філософському дискурсі було запроваджено глобальне поняття – поняття «постмодернізму». Це поняття іноді вважали своєрідним новим «Deus ex machina» соціологічного спостереження, ба й навіть нашого метафізичного становища, або розмитим і невизначеним поняттям [4]. Через суперечки, які воно викликає, воно залишає парадоксальне відчуття, що його неможливо уникнути. Зараз ми не ставимо собі завдання окреслити ґенезу його значень, що рік за роком додавалися до слова, яке походило, як нам відомо, із галузі архітектури, і яке зовсім

не претендує на окреслення функціонування всіх суспільств планети. Відомо, зокрема, з початку дискусії між Жаном-Франсуа Ліотаром і Юргеном Габермасом, що дискусія про постмодернізм сама зазнала постійних зміщень та метаморфоз. Це слово, внесене до родини термінів «пост», іноді розуміють як «нову добу», яка настає після сучасної ери, так само, як інші періоди проголошено «пост-метафізичними» або «пост-християнськими», що відразу означає загибель їхнього попередника.

Крім більш-менш поверхових рис, які сформували конфігурацію постмодернізму, – наприклад, переважання емоційного аспекту, інтерес до сучасності, ідеологічний синкретизм, нівелювання відмінностей, – мені здається більш корисним згадати висновок Вольфганга Велша,

* Переклад з французької.